

5. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колективу Ф.Г.Турченко. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 523 с.
6. Костомаров Н.И. Русская история в описании ее главнейших деятелей: в 4-х томах. Т.2. – М.:Рипол классик, 1998. – 576 с.
7. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – т.14, 1881. – Санкт-Петербург: Издательство Вольфа. – С.85-113.
8. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. Историческая монография т.1-3. Издание 4-е, испр. и доп. – СПб: Типография Стасюлевича, 1884. Тт.9, 10, 11.
9. Костомаров Н.И. Две русские народности. – К., 1991. – 72 с.
10. Костомаров Н.И. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – 335 с.
11. Ю.А.Пінчук М.І.Костомаров та його твір “Мазепинці” // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С.32.
12. Костомаров Н.И. Мазепинцы // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С.149-150.
13. Костомаров Н.И. Мазепинцы // Український історичний журнал. – 1991. – № . – С.136.
14. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колективу Ф.Г.Турченко. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 523 с.

Т.Б.Бикова

УДК 94 (477.75)

**ПОЛІТИЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
СТАНОВИЩЕ В КРИМУ**
(від середини XVIII ст. до 1917 р.)

Розглядаються особливості входження кримських земель до складу Російської імперії, аналізуються демографічні, соціально-економічні та політичні процеси на приєднаній території.

Рассматриваются особенности вхождения крымских земель в состав Российской империи, анализируются демографические, социально-экономические и политические процессы на присоединенной территории.

At the article considered particular features of incorporation of the Crimea lands to the Russian imperia, analyzed demographic, social-economic and political processes on attached territories.

Ключові слова: Російська імперія, Кримське ханство, демографічні процеси, економіка, політика.

В середині ХУІІІ ст. кордони Російської імперії впритул наблизилися до Чорноморського узбережжя. Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., у ході якої Кримське ханство було проголошено незалежною від Туреччини державою, Росія здобула можливість безпосередньо впливати на події, які відбувалися на території Кримського півострова, отримала вихід до моря, де тепер тримала свій флот.

Складне міжнародне становище та невдоволення європейських держав посиленням впливу Росії у цьому регіоні не дозволяли Катерині ІІ вільно діяти в Причорномор'ї та Криму, зокрема негайно приєднати ці привабливі території. Усвідомлюючи це, спочатку російський уряд не ставив собі завдання остаточне приєднання Кримського ханства. В той час йому був необхідний лише контроль над Кримом і Північним Причорномор'ям. Проголошення незалежності Кримського ханства дозволяло Російській імперії, не привертаючи уваги з боку Європи, розширити сферу свого впливу. Підписання союзного договору між Кримським ханством і Російською імперією значно послабило позиції Османської імперії в Причорноморському регіоні. Адже “Крим залишався форпостом Азії до кінця ХУІІІ ст., а з завоюванням та приєднанням цих територій до Російської імперії, півострів став складовою геополітичної проблеми найвищого ступеня – Чорноморської. Прагненнями встановити контроль за цією прибутковою посередницькою торгівлею й були продиктовані постійні спроби держав середньовіччя приєднати Крим до своїх територіальних володінь” [1].

У 60 – 70-ті рр. ХУІІІ ст. у Кримському ханстві йшла постійна боротьба різних угруповань, котра найчастіше всього заохочувалася з боку Туреччини, адже постійна зміна ханів не давала можливості створити в Криму сильну державну владу. На території ханства у той час проживали кримські татари і племена кочових едісанських, едічкульських, буджацьких і джамбуїлуцьких татар. У історичній літературі їх здебільшого об'єднують під загальною назвою “ногайські татари”. Ці останні складали близько 40 % населення Кримського ханства і кочували по всій території як Кримського півострову, так і за його межами.

Ситуацію, котра склалася в той час у Кримському ханстві, доволі виразно ілюструє документ під розлогою назвою “Пояснення стану і схильності кримських, буджацьких і ногайських татар, із показанням укоріненої між ордами незгоди і недовіри, і тому найближчого способу, яким вони до наміру відділення від Порти

спокушені бути можуть”. Документ був складений канцелярським радником Колегії іноземних справ П.Веселіцьким для командуючого 2-ю російською армією генерал-аншефа П.Паніна в 1769 р. У “Поясненні” Веселіцький докладно описав заняття і місця кочування кожної татарської орди, а також відносини між ними. Про кримських татар Веселіцький писав: “Кримські татари, як відомо, народ осілий, який по положенню свого півострова і родючості землі, здебільшого займається спорудженням будинків, торгівлею, скотарством і хліборобством: через це вони (кримські татари) від інших ногайських татар, які способом свого життя та мистецтвом у військовому хизацтві перед кримцями відмінними себе поставляють, у крайньому презирстві і за самих підлотних вважаються. Інші орди ведуть кочовий спосіб життя, займаючись скотарством і пограбуванням сусідів”. Описуючи розбіжності між татарськими ордами, Веселіцький відзначав найдужчі орди – едісанську та буджацьку, і висловлював переконання в тому, що їх буде легше усього схилити до відділення від Туреччини і приєднання до Росії [2].

Російський уряд був настільки зацікавлений у відторгненні Криму від Туреччини, що 16 жовтня 1769 р. Катерина II направила П.Паніну досить відвертий за своїм змістом рескрипт: “Ми вважаємо: чи не можна буде при цих обставинах Крим і всі татарські народи поколивати у їх вірності Порті Оттоманській вселенням їм думки до ведення у себе незалежності від жодного уряду й обіцянкою їм у тому з нашого боку дійсної допомоги?” [3]. Що ж стосується практичного втілення задумів Катерини II, то тут імператриця давала Паніну повну можливість діяти самостійно, виходячи з тих обставин, що склалися.

Спроби приєднання Криму до Росії продовжувалися й надалі. Використовуючи розбіжності у татарському суспільстві та заохочуючи сепаратистські настрої ногайців, “мистецьки ведучи переговори з татарами, вчасно лякаючи їх, вчасно улещуючи їх же, усуваючи до того ж дуже вміло непорозуміння між ними і запорожцями, мистецьки схиляючи татар до прийняття заступництва Росії... і домагаючись, таким чином, ослаблення їх іноді дуже небезпечної сили, Панін у підсумку зумів викликати у них довіру. Домігшись завдяки цьому умиротворіння більшості орд, він, водночас, полегшив подальші зносини і навіть підкорення Криму” [4]. Першими піддалися ногайські орди – едісанські і буджацькі, які вступили в союз із Росією і відмовилися від турецького верховенства. Після них пішли

едічкульські та джамбуїлуцькі татари. Таким чином, подальша доля Криму стала передбачуваною.

Офіційний привід, за допомогою якого уряд передбачав провести “приєднання” Криму до Російської імперії, у трактуванні Катерини II виглядав так: “Перетворення Криму у вільну та незалежну область не принесло спокою Росії і звернулося лише в нові для неї турботи зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало властива татарським народам і, щоб охороняти її, нам потрібно завжди бути збройними і при існуванні миру розморювати війська важкими рухами, роблячи великі витрати як під час війни. ... Беручи до уваги всі ці обставини, ми прийняли рішення дати інший оборот кримським справам... і зробити на майбутній час Кримський півострів не гніздом розбійників і заколотників, а територією Російської держави. Через ці розуміння ми з повним дорученням повідомляємо всім нашу волю на присвоєння Кримського півострова і на приєднання його до Росії” [5].

Зауважимо, що політика, котру протягом усього часу проводила Російська імперія в цьому регіоні, була спрямована на те, аби здобути контроль над протоками, дістатися до Босфору та Дарданелл – як виходу до Середземного моря. Почасти ця мета була досягнута шляхом приєднання до Росії північних берегів Чорного моря – Кримського ханства, Грузинського царства та Вірменії. Але мета, котру ставили собі володарі Російської імперії, була значно більшою: витіснення впливу Туреччини з меж Європи та завоювання сусідніх з Росією земель. Захоплення Кримського ханства було лише початком цілеспрямованої політики.

Для виконання поставленої мети Катерина II прагнула створення східної імперії – так званого Грецького царства. У вересні 1780 р. О.Безбородько представив Катерині II свій “Меморандум про справи політичні”. Цей меморандум містив проєкт розділу території Туреччини між Росією та Австрією. На думку С.Соловйова, ця записка мала дуже важливе дипломатичне значення, адже у її автора виявився такий тонкий та далекоглядний дипломатичний розум, що ця записка слово в слово була переслана до Відню у формі пропозиції російської сторони до спільної угоди [6].

У записці пропонувалося у випадку укладання мирної угоди з Туреччиною “ухвалити, щоб Молдавія, Валахія та Бессарабія під ім’ям своїм стародавнім Дакія створена була областю незалежною з християнським сувереном, при умові, щоб ця держава не могла бути приєднаною до Росії та Австрії”. Передбачалася й можливість того,

що війна призведе до “повного винищення Туреччини та до відродження стародавньої Грецької імперії на користь молодшого великого князя” – тобто під егідою онука Катерини II Костянтина [7].

Надсилаючи до Відня обидві вищезазначені пропозиції, Катерина II писала австрійському імператору Йосипу II: “Я твердо переконана, що успіхи в цій війні дадуть нам можливість визволити Європу від ворога..., що Ваша величність не відмовиться допомогти відновленню монархії Грецької, під основною умовою з мого боку зберегти цю відновлену монархію у повній незалежності від моєї, і піднести на її престол молодшого мого онука, ...обидві ці корони ніколи не повинні бути об’єднані на одній голові” [8].

Ця пропозиція Катерини II австрійському урядові отримала назву “Грецький проект”. Про цей проект О.Безбородько у своїй автобіографії писав: “З першого моменту зрозумів я, що наміри государині про Грецьку монархію серйозні, і пройнявся у повній мірі, що цьому проекту притаманний великий дух, а при тому, що він звісно, і реалізований може бути, якщо... користуватися щасливими обставинами” [9]. З цього висловлювання цілком зрозуміло, що ідея створення Грецької монархії належала самій Катерині II. Побоювання з боку інших монархів Європи подальшого посилення впливу Російської імперії на оточуючий світ призвело до того, що проект Катерини II не отримав підтримки, і вона не одержала можливості втілити його у життя. Але самі ці намагання російської імператриці багато про що говорять.

Кримський півострів увійшов до складу Російської імперії 9 квітня 1783 р. Майже рік управління півостровом здійснювалося військовою владою через створену для цього мусульманську раду. 2 лютого 1784 р. було видано наказ, згідно з яким створювалася Таврійська область, до складу якої увійшли Кримський півострів, Тамань і землі на північ від Перекопу аж до Катеринославського намісництва. Першим губернатором Таврійської області став Григорій Потьомкін.

Після смерті Катерини II її наступник Павло I скасував багато з того, що було запроваджено його матір’ю під час володарювання. Ці зміни, зрозуміло, торкнулися й Криму. Вже 12 грудня 1796 р. Павло I скасував Таврійську, Вознесенську і Катеринославську губернії та утворив з них єдину – Новоросійську губернію. Після убивства Павла I майже всі його перетворення було скасовано, і 8 жовтня 1802 р. Таврійську губернію було відновлено. Тепер її адміністративно-територіальний поділ складався з 7 повітів – три

материкові (континентальні): Тмутораканський, Дніпровський та Мелітопольський і чотири кримських (півострівних): Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський з Керч-Єнікальським градоначальством. Потім, з розвитком економічного життя, в адміністративному поділі Таврійської губернії відбулися деякі територіальні зміни: у 1820 р. з губернії виділився Тмутораканський повіт, у 1838 р. – був заснований Ялтинський повіт із Севастопольським градоначальством, а ще через кілька років – Бердянський повіт.

Таким чином, Таврійська губернія була своєрідною адміністративно-територіальною одиницею Російської імперії. Вона складалася з двох, різних по всіх параметрах, частин: материкової Північної Таврії (Дніпровській, Мелітопольській та Бердянській повіти) та острівного Криму (Сімферопольський, Ялтинський, Феодосійський, Євпаторійський та Перекопський повіти). Особливий статус мали міста Керч-Єнікале та база Чорноморського флоту Севастополь. Такий адміністративний поділ залишався без змін вже до 1917 р.

Населення півострова було багатонаціональним. На час приєднання Криму до Російської імперії найбільшу етнічну групу склали кримські татари. Міста, розташовані на узбережжі, були населені переважно греками, євреями та вірменами; гірські райони — караїмами, степи поблизу Перекопу – ногайцями. Степова частина Криму постійного населення у XVIII ст. майже не мала [10].

Аналізуючи кількість населення, яке мешкало на території Кримського півострову, треба звернутися до записок консула Франції при Крим-Гіреї барона Тотта. За його свідченнями загальна кількість населення всього Кримського ханства у 1767 р. (тобто за 7 років до приєднання до Російської імперії) налічувала 4 млн. осіб [11].

Систематична колонізація Таврійської губернії розпочалася одразу ж після підписання у 1774 р. Кучук-Кайнарджийського миру. Через наміри Катерини II завітати до Криму, Потьомкін вирішив заселити його новими мешканцями, на що зі скарбниці були виділені гроші. З цією метою до Таврії був надісланий Каховський, якому було доручено вивчити материкові повіти і знайти гідні для поселення міста.

Одночасно Потьомкін став активно закликати іноземців до того, щоб вони переїжджали на постійне місце мешкання до Криму. Кількість іноземних переселенців на півостріві стала збільшуватися починаючи ще з 1762 р., коли 4 грудня був опублікований царський маніфест, згідно з яким їх запрошували перебиратися мешкати до Росії. І іноземці не забарилися прийняти пропозицію російського

уряду. За період 1784-1787 рр. з Корсики, Ліворно, Пізи, Генуї та різних міст Німеччини до Криму перебралося близько 160 колоністів [12].

Уряд надав іноземним колоністам суттєві пільги. Так, вони 10 років не платили податей, звільнялися від військової повинності та військових постойів, одержували гроші на проїзд до місця свого наступного мешкання, наділялися землею по 30 дес. на душу (відповідно до Указу 1802 р.), а потім – по 60 дес. на родину (відповідно до Указу 1804 р.) [13].

Щоб надати новим колоністам землю, з неї почали виганяти місцевих власників. Все це призвело до того, що з півострову почали від'їжджати корінні мешканці краю. Так, завдяки постійній, безперервній еміграції протягом 60 – 70-х рр. ХУІІІ ст. кількість населення, яке мешкало тільки лише на півострові, скоротилася майже вдвічі – із 300 тис. до 151,7 тис. осіб, або на 49,4 % [14].

Відразу ж після встановлення в Криму нової влади російський уряд почав впроваджувати на півострові російські засоби управління економікою краю та закріплювати за собою право на володіння місцевою землею. Згідно з офіційними даними до 1796 р. (тобто тільки за 12 років знаходження Криму в складі Російської імперії) у селян було відібрано та передано російським дворянам 288.064 десятини землі [15]. Разом з відібранням землі уряд розпочав поширювати на місцевих селян кріпосництво.

З кінця ХVІІІ ст. в Криму почалась широка колонізація степової частини. Царський уряд почав переселяти на цю територію державних селян та осіб інших станів з центральних губерній країни. Поряд з російськими переселенцями в Крим у великій кількості прибували німці, чехи, поляки, греки, вірмени, болгари та ін. [16] Водночас стимулювалася масова еміграція кримських татар до Туреччини.

Ще в 1779 р. урядом Росії було ухвалене рішення виселити основну частину кримських греків-християн, а також частину вірменів за межі Криму (що й було проведено російськими військами під командуванням Суворова). За першою депортацією пішли інші. Мета цієї політики російського уряду була досить простою та відвертою: “для зміцнення російського панування в знову приєднаному краї необхідно було заселити його виключно російськими людьми” [17]. Уряд став наділяти землею відставних солдат, а також примусово переселяти до Криму жінок, які були призначені їм в дружини. У 1787 р. був виданий циркуляр, згідно з яким генерал-губернаторам

дозволялося давати дозвіл усім державним селянам, які того бажали, переселятися на південь України [18].

Відразу ж після захоплення Кримського ханства Росією, величезна кількість кращих земель, що належали ханській родині, була конфіскована. У державну скарбницю також відійшли землі тих мешканців півострову, які спішно залишили свої землі під час приходу до Криму російських військ. Всі ці землі проголошувалися “порожніми” та “безгосподарськими”. При цьому інтереси тих селян, які мешкали на цих землях, до уваги не бралися зовсім, адже у більшості населення не було на ці землі жодних документів. Наприклад, відомим є такий факт: улітку 1799 р. 12 самих великих сіл Байдарської долини були раптово оточені царськими солдатами та жандармами. Заїхавши в село, вони наказали жителям негайно покинути свої будинки, адже ця територія тепер належала новому російському володарю – графу Мордвінову. Така політика мала місце не тільки лише в якомусь окремому регіоні, а й по всьому півострову. Так, у 1802 р. у Феодосійському повіті судовий розгляд між поміщиком Граматиковим і татарською общиною закінчився рішенням про виселення 124 татарських родин з належних їм раніше сіл [19].

Землі, відібрані у татар, розподілялися серед російських поміщиків та переселенців, а також серед численних спекулянтів землею та нерухомістю. При цьому вони нерідко передавалися новим власникам майже зовсім безкоштовно, або за символічну платню: 1 руб. за 6 десятин землі [20].

Нові володарі Криму, які слабо знали особливості південного сільського господарства, за декілька десятків років зруйнували економіку краю. Водночас серед кримських татар еміграція набула такого вражаючого розмаху, що тривогу забили навіть представники самої російської влади. Так, у 1800 р. військовий генерал-губернатор Новоросії І. Міхельсон писав Обольянінову про зростання виїзду татар і небезпеку хвилювань серед них, вважаючи, що “причиною цьому може бути їхнє обезземелювання і жорстокість експлуатації селянства”. Він писав, що раніше татари, “які споконвіку були вільні, нікому ніколи не належали”, а “данина перебувала у вигляді добровільної угоди на землю і не підпорядковувалася або не заключала підданства і не робила татар працівниками поміщиків”. Однак уряд залишив звертання Міхельсона без уваги. Напевно більш привабливим для Петербургу була думка М. Мордвінова, який відзначав: “Коли Крим належить Росії, то, по-моєму, не потрібно з землі російської

робити землю татарську” [21]. Ця думка цілком перегукується з думками ще однієї досить впливової людини – посла Російської імперії в Туреччині О.Обрескова, який висловлювався у такий спосіб: “Росія завоювала татар, і маючи, згідно з військовими правами, владу над ними, може взагалі робити з ними все по своїй сваволі, винищити їх, привести їх у вічний і важкий полон, переселити їх на землі у великих своїх володіннях або у власних їхніх землях, утримуючи їх за невольників, за підданих або за васалів власних... вимагати їх від Порти” [22].

Таким чином, освоєння Кримського півострова Російською імперією викликало масову еміграцію кримських татар. Слідом за ними з півострова потягнулися греки та вірмени. Переселення було призупинено лише у 1804 р. герцогом де Рішельє. Вважається, що під час цієї першої еміграційної хвилі з Росії до Туреччини виїхало від 80 до 300 тис. осіб [23]. Друга, іще більша хвиля еміграції мусульманського населення розпочалася після закінчення Кримської війни. Причинами цього були її наслідки. Перш за все, з початком військових дій припинився продаж аграрної продукції по старим каналам, що відкинуло економіку Криму набагато назад. Військові перевезення призвели до масової загибелі тяглової худоби, компенсацію за яку уряд майже не виплачував. “За пару волів платили ціну одного, але скільки б волів ні було б взято у господаря, компенсація не могла перевищувати ціни двох голів” [24]. Якщо селяни під час примусових робіт їли з військового котла, то за це з них брали гроші набагато більше, ніж їжа коштувала.

Складовою царської політики була й відверта національна дискримінація. Коли господарство входило у зону військових дій, то з подушної податі (яка приблизно дорівнювала 10 руб.) робилася деяка знижка. Для росіян вона дорівнювала 7 руб., а для татар – тільки 1,1 - 1,7 руб. Тобто, тяготи татарського господарства залишалися такими ж самими, якими вони і були [25]. Відтак можна робити припущення про те, що збитки та розорення татарських господарств були кінцевою метою російських політиків.

Крім того, існували й інші побори. Так, якщо при обшуку татарських господарств, у господарів знаходили якусь зброю (у тому числі й холодну – кинджал), то винуватця “кували в залізо”, а потім за звільнення у родичів вимагали викуп [26].

Треба також нагадати й про те, що ще на самому початку війни, восени 1854 р., тодішній військовий міністр Російської імперії видав

наказ, в якому говорилося: “імператор... звелів переселити від моря всіх мешканців магометанського віросповідання, що мешкають при березі, до внутрішніх губерній” [27]. Утім, виконати цей наказ влада не змогла.

Відомо, що царський уряд був зацікавлений в тому, щоб татари від’їжджали з кримської землі. Так, генерал Е.Тотleben свідчив: “Його величність дозволив собі сказати, що не тільки не потрібно стримувати татар у переселенні, а розглядати цей випадок як надзвичайно сприятливий для звільнення від них краю” [28]. Це свідчення також підтверджує й висловлення генерал-губернатора Г.Жуковського, який в одному з своїх звітів писав: “... маю честь повідомити, що в засіданні Комітету по заселенню Криму, яке було у мене в будинку 20 серпня, під моїм головуванням, дійсний Статський Радник Генгросс, пояснюючи ціль свого відрядження, між іншим сказав, “що Государю Імператору незручно утримувати татар і що Його Величність бажає дивитися на виселення їх як на факт сприятливий тому, що вони не здатні до землеробства, розвиток і удосконалювання якого в Криму дуже бажаний” [29].

Таким чином, політика, котру проводив царський уряд, невдовзі призвела до того, що татарське населення знову мусило покидати власну батьківщину – територію Криму. У 1860-1862 рр. за кордон емігрувало 192.360 татар [30]. Потім з Перекопу пішли ногайці, які там кочували. Разом з ними загальна кількість емігрантів за ці три роки склала 231.177 осіб, переважну більшість яких становили татари [31]. В дійсності ж емігрувало значно більше, адже багато татар покидали свої домівки і землю, не вимагаючи від уряду надання їм паспортів, тобто без реєстрації.

Усе це різко зменшило кількість населення на півострові (майже наполовину) й вплинуло на його національну структуру. Як свідчив пізніше колишній директор департаменту виконавчої поліції Косоговський, “більше 2/3 татарського населення вже не існувало в Криму” [32]. Адже, згідно з статистичними даними, на початку 1863 р. в Криму залишалося лише 103 тис. кримських татар (з них 56.563 особи чоловічої статі) [33]. Для порівняння зазначимо, що коли Кримське ханство було офіційно приєднано до Російської імперії – майже століття тому – на півострові мешкало 54.936 кримських татар чоловічої статі (78,7 % всього населення Криму) [34].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХІХ ст. в Криму залишилося 687 покинутих татарських селищ, причому в 315 з них не було

жодного мешканця. В одному тільки Перекопському повіті з 320 селищ обезлюднили 287. Близько 60 тис. татар загинуло на шляху до Туреччини [35]. Такий стан речей продовжував зберігатися в Криму й у подальшому.

Натомість замість емігрантів територію Криму продовжували у величезній кількості заселювати вихідці з інших частин Російської імперії. Протягом 1719-1858 рр. облік населення в Російській імперії проводився за допомогою так званих ревізій, яких у зазначений період було десять. Спираючись на дані, які залишилися в цих історичних джерелах, ми можемо з'ясувати, скільки нових мешканців прибуло жити до Таврійської губернії (таблиця 1) [36].

Таблиця 1
**Кількість переселенців,
які прибули до Таврійської губернії**
(60-х рр. XVIII ст. – 50-х рр. XIX ст.)

Роки та ревізії	Кількість переселенців (тис. осіб)
В 60 – 70-ті рр. XVIII ст. (III – IV ревізії)	31
1782 – 1795 рр. (IV – V ревізії)	40,1
1796 – 1815 рр. (V – VII ревізії)	90,0
1816 – 1835 рр. (VII - VIII ревізії)	18,5
1836 – 1850 рр. (VIII – IX ревізії)	12,5
1851 – 1858 рр. (IX – X ревізії)	6,5
Загалом переїхало до Криму з 40-х рр. XVIII ст. до 50-х рр. XIX ст.	198,6

Таким чином, лише за сторіччя до Таврійської губернії приїхало біля 200 тис. нових переселенців. І такі зміни продовжувалися й надалі. Так, з 1861 до 1886 р. кількість населення Таврійської губернії збільшилась за рахунок приїзду переселенців ще на 156.012 осіб [37]. За даними Центрального статистичного комітету у 1893 р. до Таврійської губернії прибуло 110 тис. осіб [38]. Зрозуміло, що кількість переселенців, які переїхали жити саме до Кримського півострову, була меншою, ніж взагалі по губернії, але не на багато.

Могутня еміграційна хвиля змінила етнічний склад Таврійської губернії. Кількість росіян, українців та білорусів (під загальною назвою “росіян”) на початок 60-х рр. XIX ст. складала 370,5 тис.

осіб, татарського населення – 100 тис., німців – 45,7 тис., болгарів – 21,4 тис., євреїв – 14,3 тис., греків – 13,3 тис., вірмен – 6,3 тис., естів – 800, чехів – 600 осіб. Загальна кількість населення досягала 573 тис. осіб [39].

Ось як описує очевидець те, що відбувалося тоді в Криму: “Спочатку самотні мандрівники, потім сім’ї, нарешті села і товариства потягнулися в Туреччину, розпродаючи своє майно, кидаючи в степу і топлячи в море те, що не знаходило того, хто б його купив. Еміграція зростала не щодня, а щогодини. Чим далі, тим більше втрачав Крим мешканців. До серпня [1860 р. – Т.Б.] спорожніла більша частина Сімферопольського і Феодосійського повітів: залишилися тільки підсудні і взагалі ті, хто був причетним до справ”[40].

Ці свідчення підтверджують дані II-го департаменту державного майна в південних губерніях. Так, на квітень 1862 р. налічувалося “1 011 000 десятин вільної землі, що була придатна до заселення”, з яких в Таврійській губернії було 627 тис. десятин [41]. Завдяки великій кількості вільної землі її цінна різко впала, і складала тепер замість 20 руб., як раніше, всього 3 руб. за десятину [42].

Землі, що залишалися порожніми після того як з Криму пішли татари, заселялися новими переселенцями. Міграції населення дуже добре простежуються за допомогою статистичних таблиць. Наявні у нас відомості щодо змін у кількості населення лише чоловічої статі протягом 1796-1863 рр. подано у таблиці 2 [43].

Таблиця 2

***Зміни кількості населення Таврійської губернії
протягом 1796-1863 рр.***

Населення чоловічої статі (тис. осіб)			Збільшення населення протягом:					
1796	1851	1863	1796-1851		1851-1863		1796-1863	
			тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
127,9	327,1	320,2	199,2	255,7	-6,9	-2,11	192,3	250,4

Таким чином ми бачимо, що менш ніж за три чверті століття населення тільки чоловічої статі у межах Таврійської губернії через еміграцію корінного населення й припливу нових переселенців збільшилося на 192,3 тис., тобто на 250,4 %, або в 2,5 рази.

Міграційні процеси продовжувалися на цій території й надалі. Цьому сприяли дуже високі, порівняно з іншими губерніями, зарплати, які виплачувалися робітникам у Таврійській губернії. Так, якщо порівняти середні річні та поденні ціни на робітничі руки в Таврійській губернії та в інших губерніях на території сучасної України, то можна побачити дуже істотну різницю (Таблиця 3) [44].

Таблиця 3

Середні річні ціни та поденні ціни на робочі руки в 70- 80-х рр. ХХ ст.

Губернії	Середня річна платня робітнику (в руб.)		Ціни на робітничі руки у 80-х рр. (у коп.) під час								
	1871 - 1880	1881 - 1891	посіву			косовиці			жнив		
			Робітнику із запрягом	Пішому робітнику	Робітниці	Робітнику із запрягом	Пішому робітнику	Робітниці	Робітнику із запрягом	Пішому робітнику	Робітниці
Полтавська	67,7	60	108	32	23	122	48	31	135	61	40
Харківська	55	53	90	37	25	101	55	34	126	72	47
Чернігівська	45	50	91	36	24	110	61	32	103	53	37
Волинська	46	30	84	32	20	85	46	27	94	48	35
Київська	58	51	100	33	24	116	52	34	124	57	37
Подільська	60	44	105	33	23	103	50	32	142	61	45
Катеринославська	73	84	107	38	24	127	65	40	170	100	57
Херсонська	75	80	115	37	27	125	58	45	177	100	65
Таврійська	81	104	145	53	39	150	102	54	200	220	68

Таким чином, більш висока заробітна плата приваблювала до півострову багатьох нових переселенців. Це призвело до того, що у 70 – 80-х рр. XIX ст. в Таврійську губернії щороку приходило не менше 268 тис. переселенців [45].

В цілому ж, завдяки припливу значної кількості переселенців різних національностей населення півострову з плином часу ставало за своїм національним складом все більш строкатим. Так, згідно Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. на території Таврійської губернії мешкало 1.447.790 осіб, з них на Кримському півострові – 546 592 [46].

Щодо етнічного складу губернії, то тут мешкали представники 39 етнічних груп, з яких тільки 13 визначалися як “найбільш великі” [47]. Більш докладно етнічний склад Кримського півострову представлено у таблиці 4 [48].

Таблиця 4
*Етнічний склад населення Криму
станом на 1897 р.*

Етноси	Повіти							Всього по Криму	
	Евпа- торій- ський	Пере- коп- ський	Сім- феро- поль- ський	Фео- досій- ський	Ял- тин- ський	Кер- чен- каль- ське гра- дона- чаль- ство	Сева- стопольське градо- начальство	осіб	%
Українці	13 345	11 316	10 132	13 304	2 024	7 037	7 545	64 703	11,8
Росіяни	11 107	11 743	42 833	34 974	19 879	24 370	36 057	180 963	33,1
Татари	26 992	12 266	62 876	44 431	43 256	2 563	1 910	194 294	35,5
Німці	7 588	11 718	5 812	4 909	329	294	940	31 590	5,8
Євреї	1 576	1 320	9 254	2 932	969	4 429	3 688	24 168	4,4
Болгари	6	11	1 449	5 840	15	59	70	7 450	1,4

Греки	1 015	229	2 422	4 630	3 954	2 015	2 849	17 114	3,1
Поляки	202	147	1 713	728	463	877	2 799	6 929	1,3
Білоруси	165	199	611	586	209	93	195	2 058	0,4
Вірмени	472	617	3 011	2 417	624	709	467	8 317	1,5
Молдавани	33	29	71	63	6	35	35	272	0,05
Естонці	406	832	621	5	76	103	133	2 176	0,4
Турки	10	9	187	230	1 084	46	221	1 787	0,3
Інші	294	957	725	809	372	1 068	546	4 771	0,9
Всього:	63 211	51 393	141717	115858	73 260	43 698	57 455	546 592	100

Розвиток міст Криму, що ставали адміністративними центрами або торговельними портами для забезпечення потреб армії та флоту, призвів до того, що більшість їх населення складали росіяни. Щодо кримських татар, то у цей час їх переважна частина мешкала у гірській місцевості – до 89 % та степовій частині, де вони складали близько 50 % [49]. Із загальної кількості осіб, що мешкали на півострові, міське населення становило 41,9 %[50].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. тривала нова хвиля еміграційного руху кримських татар. Апогеєм переселення досягло на межі століть. 6 жовтня 1902 р. уряд видав розпорядження дозволяти безперешкодний виїзд татар. Право вільно емігрувати отримали всі бажані кримські татари, у тому числі й ті, хто підпадав під військову повинність. Цей наказ звільняв новоселів від кругової поруки і розширював пільги та надавав різну допомогу новим переселенцям на півострів (давалися кошти на дорогу та лікарсько-продовольчу допомогу, був знижений тариф на проїзд залізницею, надані позички на купівлю господарства і т.д.) [51].

Спочатку деякі місцеві чиновники намагалися запобігти сплеску еміграції, але їх протести були зупинені розпорядженнями уряду, адже в посиленій еміграції були зацікавлені впливові верстви російського суспільства. Так, новоросійський губернатор у 1902 р. писав: “Вважаючи неможливим і навіть марним утримувати насильно татар у підданстві російському й у межах імперії, я в той же час визнавав би

дуже бажаним придбання залишених ними земель руками росіян. Для кращого здійснення цього було б конче бажаним, щоб Кримський банк оповістив через державне посередництво місцеве татарське населення про бажання своє купувати землі і при цьому оголосив свою ціну. Я переконаний, що цим буде зроблений дійсний крок до подальшої колонізації Криму” [52].

Негативно на житті кримських татар відбилися турецька революція 1908 р. та Перша світова війна. Після перемоги прибічників парламентаризму в Туреччині у Російській імперії розпочалися репресії, спрямовані виключно проти татар будь-якої соціальної приналежності. Свідок цих подій зазначав: “Це була нічим не прихована сегрегація – людей переслідували лише за національною ознакою”[53].

У 1910 р. заборонні дії рішення від 6 жовтня 1902 р. було скасовано, і надалі кримські татари могли виїжджати з країни лише на загальних підставах. Виходячи з джерел, можна оцінити кількість кримських татар, які виїхали з Криму до Туреччини на початку ХХ ст., приблизно у 17 тис. осіб [54].

Крім переселення до Туреччини досить поширеним наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. став переїзд татарського населення углиб імперії та на Далекий Схід. Протягом 1897-1916 рр. з Таврійської губернії на Кавказ, у Казахстан і до Сибіру перебралися 103,3 тис. осіб [55].

З початком Першої світової війни 1914 р. царський уряд розпочав систематичну депортацію татарського народу – “як неблагонадійного” – вглиб імперії. При цьому у “неблагонадійності” татар як в уряді, так і на місцях сумнівів не було. Так, наприклад, уповноважений кримських дворян Чернов у листі до генерального прокурора Баклемішева писав: “кримські татари завжди готові до зради російському престолу” [56]. Така політика невдовзі призвела до того, що вже у 1917 р. татари склали лише 36,6 % сільського і 11,3 % міського населення півострова [57]. Процес повернення висланих царським урядом кримських татар, що були підданими Туреччини, розпочався тільки лише після лютого 1917 р.

Таким чином, поступова та цілеспрямована політика царського уряду призвела до того, що “через сто тридцять років (1783-1917 рр.) від чотирьох мільйонів компактного татарського населення залишилося на схилах Кримських гір півторасти тисяч татар” [58].

Початок Першої світової війни сприяв тому, що під репресії

царського уряду потрапив іще один народ Кримського півострову – німці. Німці з'явилися на півострові з початку ХУІІІ ст., і внаслідок постійного припливу емігрантів до початку ХХ ст. вони склали вже досить значну частину населення Криму. Початок Першої світової війни німці зустріли неоднозначно. Деякі з них негативно поставилися до дій Німеччини, збирали гроші та продовольство для російської армії. Проте було чимало й таких, хто підтримував Німеччину, і прагнув після початку військових дій виїхати до неї, всіляко ухилялися від служби в російській армії.

В серпні 1914 р. був виданий царський указ про висилку з Криму німців, що були підданими Німеччини, у віддалені райони імперії. В указі пояснювалося, що необхідність у виселенні зв'язана з намаганням не дати німцям, підданим Німеччини, ухилитися від російської військової служби, виїхати на історичну батьківщину і вступити до складу кайзерівської армії [59].

Місцева влада стала вживати заходи на виконання цього наказу. Командуючий Чорноморським флотом видав наказ, відповідно до якого із Севастополя були негайно вислані всі піддані Німеччини, незалежно від їх “релігії та роду занять”. Поліція одержала розпорядження губернатора затримувати німецьких підданих і супроводжувати їх “від села до села, ... спостерігаючи за тим, щоб на шляху проходження або під час ночівлі вони не мали змоги втекти”. У разі втечі варта мала бути піддана судовому переслідуванню за 452-ю статтею Укладення про покарання [60].

Всіх затриманих (протягом тільки першого місяця війни в Криму було затримано близько 450 переселенців) перевезли в Сімферопольську міську в'язницю. Спочатку їх відправили в Херсон і Харків, а звідти – у заволзькі губернії [61].

На цьому дії уряду по переселенню німців із Криму не закінчилися. Другим етапом депортації стало виселення з півострова чоловіків від 18 до 45 років, які були запідозрені у нелояльному ставленні до Російської імперії. За німцями, яких уряд усе ж залишив в Криму, був встановлений постійний поліцейський нагляд.

Ще більш ускладнився стан німецького населення в Криму після того, як у лютому 1915 р. був прийнятий закон, що передбачав повну ліквідацію протягом двох років всього німецького землеволодіння та землекористування. Цей закон призвів до того, що багато селян стали самостійно захоплювати землі, що належали німецьким поселенцям. Ці захоплення прийняли такі форми, що міністр внутрішніх справ був змушений наказати таврійському губернатору припинити ці

беззаконні дії [62].

Протести німецького населення проти цього земельного закону виявилися безрезультатними. Опинившись перед перспективою повної втрати своєї землі, німецькі поселенці були змушені розпродавати її по занижених цінах. До лютого 1917 р. німцями було продано 63.081 дес. землі [63].

З початком світової війни загальна кількість населення Криму внаслідок мобілізації зменшилася. За даними перепису 1917 р. у п'яти повітах Кримського півострову проживало 807.903 особи цивільного населення (з них 54 % – у 15 містах) та понад 900 тис. матросів і солдат [64]. У масі населення Криму були представники 34 національностей [65]: українців та росіян було 399.785 осіб (або 49,4 %), татар і турків – 216.968 (25,8 %), євреїв і кримчаків – 68.159 (8,4 %), німців – 41.374 (5,1 %), греків – 20.124 (2,5 %), вірмен – 16.907 (2,1 %), болгар – 13.220 (1,6 %), поляків – 11.760 (1,5 %), караїмів – 8.078 (1,1 %), інших – 11.528 (1,5 %) [66], серед яких були, зокрема, кілька італійських родин, що мешкали у Керченському районі [67].

Кількісні зміни населення Таврійської губернії за період 1867-1916 рр. демонструє таблиця 5 [68].

Таблиця 5

**Зміни кількісного складу населення
Таврійської губернії
(1867 – 1897 рр.)**

населення (в тис. осіб)			збільшення кількості населення:					
до кінця 1867	станом на 28.01.1897	станом на серед. 1916	з кінця 1867 р. до 28.01.1897		з 28.01.1897 р. до середини 1916		з кінця 1867 р. до середини 1916	
			тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
658,5	1 447,8	2 069,7	789,3	219,9	621,9	143,0	1 411,2	314,3

Таким чином, з 1867 до середини 1916 р. кількість населення, яке з'явилося в губернії, збільшилося на 1411,2 тис. осіб, тобто на 314,3 %. У масі населення були представлені різні національності. Зокрема, в Сімферополі мешкало близько 60 % росіян, 15 % євреїв, 10 % татар, були тут також вірмени, цигани, караїми, греки, турки, німці, грузини, естонці, поляки та кримчаки [69]. У місті діяло 9 православних церков, костюл, кірхи, дві вірменські церкви,

12 мечетей, синагога та караїмська кенаса [70].

Щільність населення у Криму була відносно невеликою: на початку Першої світової війни вона налічувала 28 осіб на квадратну версту. Найбільше був заселений Ялтинський повіт (98 осіб на кв. версту), а найменше – степові Перекопський та Євпаторійський (відповідно 10 та 14) повіти. В 1917 р. густота населення півострова збільшилася до 36 осіб [71].

Говорячи про кількісний склад міського та сільського населення Таврійської губернії, слід відзначити, що згідно з Всеросійськими сільськогосподарськими переписами 1916-1917 рр. на території губернії мешкало 1.909.332 особи, у тому числі на селі 1.414.332 особи, а у містах – лише 495 тис. осіб [72]. Етнічний склад міського та сільського населення Таврійської губернії демонструють дані таблиці 6, складеної на підставі відомостей Першого перепису населення 1897 р. [73]

Таблиця 6

***Етнічний склад міського та сільського населення
Таврійської губернії. Станом на 1897 р.***

Національності	Міські мешканці		Сільські мешканці	
	кількість	%	кількість	%
Українці	30 197	4,9	580 924	95,1
Росіяни	142 062	35,1	262 401	64,9
Євреї	34 248	61,8	21 170	38,2
Німці	4 100	5,2	74 205	94,8
Татари	49 640	25,2	147 214	74,8
Молдавани	156	6,9	2 103	93,1
Греки	10 315	57,2	7 733	42,8
Болгари	792	1,9	40 468	98,1
Поляки	6 387	63,2	3 725	36,8
Білоруси	630	6,5	9 096	93,5
Вірмени	6 389	71,5	2 549	28,5
Турки	949	43,2	1 248	56,8
Інші	3 451	38,0	5 638	62,0
Загалом	289 316	20,0	1 158 474	80,0

Звісно, що з плином часу з 1897 до 1917 рр. через постійний

приплив населення кількість його той або іншої національності та їх відсоткове співвідношення змінювалися, але загальна тенденція етнічного складу істотно змінитися не могла.

Щодо кількості селянських господарств, то наприкінці XIX ст. у восьми повітах Таврійської губернії налічувалося 1.517 селянських селищ, в яких було 126.439 переписаних селянських дворів (762.418 осіб обох статей) з кількістю надільної землі в 2.160.202 десятин [74]. Згідно ж сільськогосподарського перепису селянських господарств 1916 – 1917 рр. на півострові налічувалося лише 69.625 господарств, з яких 40 % були безземельні [75]. Краще становище щодо забезпечення землею було у німецьких колоністів, серед яких зовсім не було таких, що не мали землі, а найгірше – у татар, серед яких 65 % були безземельні [76]. Для порівняння: в материкових повітах Таврійської губернії кількість безземельних татар ледве перевищувала 3 % [77].

77,8 % селян губернії були малоземельними (із наділами 10 і менше десятин). Значна кількість землі зосереджувалася в руках великих власників: тим, хто мав ділянки понад 100 десятин (11,5 % господарств) належало майже 90 % усієї землі [78]. Окремі маєтки займали величезну площу. Так, в Таврійській губернії поміщикам Фальц-Фейнам належало 200 тис. дес. землі, графу Мордвінову – 60 тис., Попову – 80 тис., Васаллу – 60 тис., Дурново – 50 тис. дес. [79].

Таке становище сприяло поширенню на півострові оренди землі, причому малоземельні селяни як самі брали ділянки під оренду, так і здавали їх, йдучи на заробітки. Міцні селяни удавалися до оренди з метою заробити гроші та прикупити собі ще землі, адже щорічна орендна платня за десятину ріллі в Таврійській губернії наприкінці XIX ст. складала від 50 коп. до 1 руб. [80]. Для порівняння: в Полтавській губернії у 80-х рр. XIX ст. віддаючи орендну плату натуральною рентою селянин сплачував за оренду 1 дес. землі 11 руб. 2 коп., тоді як при грошовій оренді десятину обходилася 9 руб. 71 коп. У Подільській губернії середня орендна ціна за 1 дес. землі на рік дорівнювала 7-8 руб., а при натуральній і відробітковій формах оренди доходила до 50 руб. [81].

Наприкінці XIX ст. у Таврійській губернії в оренду здавалося 29 % селянської землі [82], тобто кожного року в оренду здавалося понад 25 тис. десятин, із них велика частина – на умовах скопщини. Скопщики селилися на господарській землі і були зобов'язані від-

давати власнику десяту частину врожаю (звідси іще одна назва – “десятинщики”). В свою чергу, власник зобов’язувався забезпечити селян насінням. З плином часу, однак, скопщина перетворювалася в відверте грабіжництво: добавлялися різні штрафи та відробітки, а віддавати в якості плати за землю в ряді випадків вже доводилося до половини врожаю. Це підсилювало і без того високу в Криму ступінь розшарування селян та погіршувало їх матеріальний стан. Так, один з великих землевласників Таврійської губернії писав, що у 90-х рр. XIX ст. скопщина “звеличилася з двох копиць, які раніше отримував власник землі від кожного десятка, до чотирьох і навіть п’яти” [83].

Чималу площу займали казенні та удільні володіння, а також вакуфні* землі. Втім, з другої половини XIX ст. вони активно привласнювалися приватними особами та скарбницею. Для цього уряд використовував так звану Вакуфну комісію, яка була створена в 1885 р. [84]. Це призвело до того, що якщо під час приєднання Криму до Російської імперії вакуфних земель тут нараховувалося близько 300 тис. десятин, то в 1917 р. їх вже залишилося лише 83 тис. [85]

Що стосується селянського складу населення півострова, то у цьому питанні єдиного критерію не існувало. Так, у Перекопському та Євпаторійському повітах до бідноти відносили тих, хто не сів або засівав до 10 десятин, до середняків – тих, хто засівав 10-25 десятин, до заможних – тих, хто засівав понад 25 десятин. У Сімферопольському, Феодосійському та Ялтинському повітах до першої групи відносили тих, хто не сів або сів до 5 десятин, до другої – з посівом 10 десятин, до третьої – понад 10 десятин [86].

Отже, у горах та передгірних районах півострову переважала кримсько-татарська біднота, центральну частину населяли російські й українські селяни-середняки, а ближче до півночі зростав вплив німецьких колоній, які трималися на найманій праці і вже переходили до інтенсивного землеробства. Різниця в середніх розмірах приватного володіння складала: від 15 десятин (Ялтинський повіт) до 1.000 десятин (Перекопський та Євпаторійський) [87].

Теплий клімат на півострові сприяв розвитку сільського господарства – основної галузі кримської економіки – та пов’язаних з нею підприємств, що працювали по переробленню. За родом зайнятості мешканців Крим розрізнявся на досить виразно окреслені регіони. Так, у 1870 р. відомий економіст Ю.Янсон в своїй статті “Крим та його хліборобство і хлібна торгівля” зазначав: “Хлі-

боробство в Криму стоїть скрізь на задньому плані. У гористій частині півострова їм мало займаються: виноробство і садівництво складають там головну галузь промисловості; у степовій частині вівчарство стоїть далеко перед землеробством. Весь Ялтинській повіт і значна частина Сімферопольського і Феодосійського (гірська частина) майже не займаються хліборобством; у степовому господарстві Криму воно складає побічну галузь, поступаючись першістю скотарству взагалі й особливо вівчарству. Це другорядне значення землеробства пояснюється наступними причинами: масою солонцюватих земель, частими посухами, нестачею робочих рук, майже щорічними набігами сарани і поверх того частими падіннями рогатої худоби, яка у більшості поселян складає єдину силу, що рухає сільськогосподарські знаряддя” [88].

Про те, що подібне висловлення має під собою підґрунтя, говорить і той факт, що на 1885 р. з 2.624. 314 десятин землі півострова під ріллю було лише 412.028 десятин [89]. Тим не менше, хоча південна, гориста частина Кримського півострову була зовсім непридатна для землеробства, але наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Таврійській губернії (особливо в трьох її північних повітах) швидко почало розвиватися товарне зернове виробництво. Якщо у 1860-х рр. ХІХ ст. валовий середньорічний збір пшениці в Таврійській губернії складав 798 тис., то у 90-х рр. він вже дорівнювався 3.174 тис. [90]. На початку ХХ ст. селянські господарства виростили вже 55,1 млн. пуд. зернового хліба [91], а під ріллею знаходилось 74,4 % всієї сільськогосподарської площі Криму [92].

Хліб був однією з основних статей кримського експорту. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в урожайні роки з Криму вивозили до 8 млн. пудів хліба, і за вивозом товарного хліба Таврійська губернія перебувала на другому (після Самарської губернії) місці [93]. Збільшенню посівних площ під зернові культури не завадила й Перша світова війна: у 1913 р. злаковими було зайнято 664.074 дес., а у 1917 р. – 696. 636 дес. [94].

Близько половини площі, яку засівали під злакові, припадало на пшеницю, третина – під ячмінь, 14 % – під вівсом, а решта – під інші культури [95]. Більш докладно картину посівів зернових культур ілюструє таблиця 7 [96].

Таблиця 7
*Посіви зернових культур
на кінець XIX ст.*

Загальна площа посіву (в тис. дес.)	На 100 дес. посіву						
	Пшениці	Жита	Ячменю	Вівса	Гречки	Проса	Кукурудзи
1 060,5	50,5	8,3	31,9	7,3	—	1,0	1,0

Незважаючи на широкий розвиток зернових культур, тим не менше, основою сільського господарства Криму залишалися сади і виноградники. На початку XX ст. продовжували розвиватися такі галузі, як садівництво та виноградарство. Площа садів на півострові налічувала 12 713 десятин [97], причому більше половини склали яблуневі та грушеві дерева. В 1913 р. з Криму було вивезено 2.729 тис. пудів фруктів [98]. Але, практично весь врожай кримських садів надходив у розпорядження великих купців-фруктоводів із столиці та інших великих міст. Широкою популярністю користувалася продукція сімферопольських консервних фабрик А.Абрикосова та “Ейнем”, братів Шішман, П.Коркунова та ін. [99].

Щодо виноробства, то згідно інформаційно-статистичного огляду промисловості Росії від 1883 р., “кримська область виноробства обіймає собою весь Таврійській півострів. Але виноробство існує там головним чином тільки в чотирьох повітах: Ялтинському, Євпаторійському, Сімферопольському та Феодосійському. У Криму, порівняно з іншими російськими виноробними областями, вироблення вина досягло найбільшої досконалості, адже тут застосовуються всі новітні способи вироблення. Видобуток вина у Криму з початку століття постійно зростає. Так, у 1823 р. було добуто 143.432 відер, у 1833 р. – 200 тис., у 1849 р. – 652 тис., а у 1870 р. вже 934 тис. відер вина” [100].

На початку XX ст. площа виноградників доходила до 6 тис. десятин і, згідно статистичних звітів у 1914 р. валовий збір винограду дорівнював 992.228 пудів [101].

Площа тютюнових плантацій часто змінювалась: в зв’язку з його врожаєм, коливанням вартості та ін. Так, якщо середній розмір

тютюнової плантації в Таврійській губернії у 1865 р. дорівнював 750 дес., а у 1879 р. – 2.251 дес.[102], то у 1913 р. він спочатку впав до 2.155 дес., а в 1917 р. знов зріс до 3.204 дес. [103]. Середній збір тютюну в рік у 1865 р. складав 28.823 пуд., у 1878 р. – 111.429 пуд. [104], а за період з 1909 по 1913 рр. – 239.810 пудів [105]. Більша частина вирощуваного в Криму тютюну перероблялася тут же, на місцевих фабриках. Більш докладно ситуацію з виноградарством та тютюнництвом ілюструють дані таблиці 8 [106].

Таблиця 8

Кількість землі та врожай садів, виноградників і тютюнових плантацій в Криму у 1916 р.

Сади		Виноградники		Тютюнові плантації	
Площа в десятинах	Валовий врожай у пудах	Площа в десятинах	Валовий врожай у пудах	Площа в десятинах	Валовий врожай у пудах
12.713	3.220.500	7.469	близько 1.100.000	3.267	199.640

Крім того, у Криму займалися шовководством, бджільництвом, розведенням лікарських рослин та інших спеціальних культур. Але ці види в сільському господарстві займали незначне місце і впливу на загальне економічне становище краю не мали.

Загальна вартість сільськогосподарських продукції, яку вивозили за межі Криму, складала 19 млн. золотих руб. Але розвиток сільського господарства півострова мав однобокий характер: з Криму вивозили хліб, фрукти, тютюн та вино. Наприклад, в 1913 р. було вивезено понад 10 млн. пудів зерна та борошна, понад 2,5 млн. пудів фруктів, понад 300 пудів тютюну та тютюнових виробів, понад 500 тис. пудів вовни, 18 тис. пудів шкіри та ін. В той же час до Криму було завезено: понад 90 тис. пудів молочних виробів, на півмільйона крб. яєць, 35 тис. пудів різних м'ясних товарів, 9 тис. пудів жирів та сала, на 190 тис. руб. живих птахів, 1.204 тис. пудів картоплі та ін. [107].

Тваринництво в Криму на початку ХХ ст. (за виключенням вівчарства) було лише для внутрішнього споживання. До 1914 р. до Криму щорічно ввозили до 2,5 тис. конів та велику кількість великої рогатої худоби (до 20 тис. голів) [108]. Вівчарство, яке на початку та в середині ХІХ ст. займало дуже важливе місце в економіці півострова, наприкінці століття втратило своє значення. Так, якщо у 1823 р. на цій

території нараховувалося 112 тис. голів овець, у 1837 р. – 685.470, у 1848 р. – 965.420, у 1851 р. – 1.027 тис., у 1856 р. – 1.199 тис., у 1861 р. – 1.754 тис., у 1866 р. – 2.360 тис.[109], то за період 1866- 1913 рр. загальна кількість тонкорунних овець скоротилась з 2.360 тис. до лише 526 тис. голів [110]. Таким чином, із цих даних ми бачимо, що за період 1823-1866 рр. – тобто менше, ніж за півстоліття, кількість тонкорунних овець із землі стала швидко витискати пшениця.

Щоб більш докладно прослідкувати стан справ щодо кількості та приналежності до різних типів господарств худоби в Криму на початку ХХ ст., звернемося до результатів сільськогосподарського перепису 1916-1917 рр. (таблиця 9). З таблиці видно, що кількість різних типів худоби на півострові з плином часу невпинно скорочувалася. Завдяки постійним мобілізаціям та використанням у внутрішнє споживання приросту худоби не було взагалі [111].

Таблиця 9
Кількість худоби в Криму в 1916- 1917 рр.

Рік		Коней					Велика рогата худоба					
		У робочому віці		Від 1 р. до роб стану	Жереб'ята	Всього	Воли робочі	Бики	Корови	Молодняк до 1 р.	Телята	Всього
		Старше 4 р.	До 4 р.									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1916	Селянські	115 871	10866	22 339	17 488	166 564	22 432	3 547	69 184	29 791	38 691	163 645
		16429	1937	4 930	2 838	26 134	16 722	1 361	8 560	7 830	5 027	39 500
	Всього	132300	12803	27 269	20 326	192 698	39 154	4 908	77 744	37 621	43 718	203 145
1917	Селянські	106271	9 049	16 648	14 609	146 577	16 622	2 485	62 790	26 221	41 488	149 606
		15 968	2 310	3 902	2 739	24 919	13 478	1 047	9 420	6 105	6 132	36 182
	Всього	122239	11 359	20 550	17 348	171496	30 100	3 532	72 210	32 326	47 620	185 788

Рік	Категорія	Вівці			Кози			Свині			
		До-рослі	Ягня-та	Всього	До-рослі	Ко-злята	Всьо-го	До-рослі	Пі-д свинки	По-росята	Всьо-го
1916	Селянські	322 760	139 261	462 021	10 218	6 119	16 337	13 635	26 158	31 054	70 847
		154 076	74 613	228 689	2 013	1 023	3 036	3 648	3 754	5 298	12 700
	Всього	476 836	213 874	690 710	12 231	7 142	19 373	17 283	29 912	36 352	83 547
1917	Селянські	272 966	77 266	350 232	7 289	2 875	10 164	26 048	23 499	37 437	86 984
		137 725	39 169	176 894	2 727	897	3 624	5 885	4 743	7 555	18 183
	Всього	410 691	116 435	527 126	10 016	3 772	13 788	31 933	28 242	44 992	105 167

Друга половина XIX – початок XX ст. – це період швидкого розвитку промисловості Криму. Розвивалася переважно харчова (біля 80 % всієї кількості підприємств) та легка промисловість, адже вони мали для свого розвитку місцеву сировину. Тому провідне місце займали консервні та виноробні заводи, тютюнові фабрики. Якщо в 60-х рр. XIX ст. у Таврійській губернії взагалі не було промислових підприємств, то вже у 1879 р. їх було 153 з загальною сумою виробництва в 4 200 тис. руб. [112]. Причому, лише в харчовій промисловості діяло 104 підприємства з вартістю продукції в 8.031 тис. руб. Їх питома вага у загальному виробництві губернії становила 72,8 % [113]. Тим не менш, переважна більшість кримської промисловості в той час носила кустарний характер.

Проте з 90-х рр. XIX ст. становище дуже поступово, але починає змінюватися. І хоча більшість промисловості у маленьких містечках продовжувала мати кустарний характер, у великих містах розпочинають функціонувати заводи із значною кількістю працівників. Так, великим підприємством став побудований у 1894-1895 рр. Феодосійський комерційний порт. Уявлення щодо місця

фабрик за заводів в економіці Криму наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дають матеріали таблиці 10 [114].

Таблиця 10
Фабрики і заводи Криму та їхні робітники
(1890-1905 рр.)

Місто або повіт	1890		1901		1905	
	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників
м. Сімферополь	21	310	31	900	37	941
м. Бахчисарай	16	150	15	26	15	40
м. Карасубазар	20	25	13	35	16	52
Повіт Сімферопольський	39	77	94	346	44	211
м. Феодосія	15	240	20	620	23	814
Старий Крим	2	10	5	7	4	14
Повіт Феодосійський	30	328	19	75	18	78
м. Євпаторія	4	15	7	64	49	332
Повіт Євпаторійський	5	95	30	453	321	340
м. Перекоп	1	1	4	6	23	52
Повіт Перекопський	16	110	23	172	112	213
м. Ялта	3	32	4	13	4	28
Повіт Ялтинський	2	11	10	45	11	38
Загалом:	174	1 404	275	2 762	677	3 153

Таким чином, у Криму було дуже мало, порівняно з іншими губерніями Російської імперії, фабрик та заводів і робітників, які на них працювали. І такий стан справ зберігався в Криму надалі. Так, у 1913 р. в Криму налічувалося всього 1 247 промислових підприємств на яких працювало 16-17 тис. осіб [115]. У Сімферополі налічувалось

34 підприємства з загальною кількістю робітників 1.317, у Феодосії – відповідно 22 з 1.559, у Євпаторії – 25 з 196, у Бахчисараї – 217 з 32, у Карасубазарі (Білогорську) – 7 з 16, у Старому Криму – 9 з 51, у Ялті – 8 з 32, у Перекопі-Вірменському – 26 з 46. Загалом же 8 містах налічувалося 148 промислових підприємств і майстерень кустарного типу з загальною кількістю робітників 3.249 осіб [116].

Великих підприємств у Криму було усього лише два – Північний Морський завод (тут до початку війни працювало близько 11 тис. осіб, але в 1917 р. залишилося лише 3 тис.) і Керченський металургійний завод (відкрився у 1902 р., через п'ять років закритися і знову почав працювати лише у передвоєнні роки; 1916 р. тут працювало 3 тис. робітників, але з 1917 р. він припинив роботу). Були ще 10 тютюнових фабрик із 2 тис. робітниками, цегельні заводи (близько 800 робітників), шкіряні, миловарні, заводи сільськогосподарського машинобудування, але ці останні скоріше були напівкустарного типу майстернями, чим заводами, і працювало на них лише по десятку – два робітників [117].

З початком Першої світової війни стан справ завдяки мобілізаціям змінився. На деяких підприємствах кількість робітників зменшилася. Так, морський, машинобудівний та електротехнічний заводи порту Севастополя тепер нараховували 7 тис. робочих, а Керченський металургійний завод на початку 1917 р. мав 2.215 робітників [118]. Натомість, на інших новостворених, підприємствах кількість робітників збільшилася. 1916 р. збагатив економіку Криму ще одною галуззю – літакобудуванням. Виникають завод “Анатра” у Сімферополі (близько 700 робітників) та аеропланні майстерні В.Адаменко у Карасубазарі (Білогорську). Загальна кількість робітників, які працювали у літакобудувальній галузі, дорівнювала понад 1,5 тис. осіб [119].

Але, незважаючи на деяке зростання, кількість робітників у всіх восьми повітах Таврійської губернії на 1 січня 1917 р. складала лише 32 тис. осіб [120]. Зрозуміло, що кількість робітників, які працювали на території Криму, була ще меншою. Значна їх частина була зайнята на цегельних, харчових і інших фабриках, де працювало по 11-12 працівників. Таким чином ми бачимо, що, не зважаючи на деякий ріст промисловості під час Першої світової війни, Кримський півострів все ж продовжував бути переважно сільськогосподарським регіоном.

Розвиток сільського господарства та промисловості сприяв розвитку торгівлі. Говорячи про торгівлю, слід згадати, що згідно

з “Положенням про мита на право торгівлі та інші промисли” всі купці Російської імперії розділялися на дві гільдії. Купці другої гільдії в свою чергу розділялися ще на п’ять класів. До купців першої гільдії входили “представники великої оптової торгівлі. ...До першого класу другої гільдії входили двоє столичних міст, Рига та Одеса. До другого зараховувалися великі міста імперії (усього 23) з розвинутою торгівлею і промисловістю. Третій клас обіймав усі населені пункти повітів, де існувала відносно велика промисловість. Четвертій клас включав місцевості з достатньо розвиненими селянськими промислами, жвавою торгівлею та наявністю надлишку землеробських товарів. До останнього класу входили місцевості, в яких не тільки промисловість, а й селянські промисли були мало поширеними”[121].

Виходячи з кількості свідоцтв на право займатися торгівлею (та в яких класах), що їх було видано у Таврійській губернії протягом 60 – 80-х рр. XIX ст., ми зможемо дізнатися про кількість купців, які тут мешкали, так про характер їхньої торговельної діяльності (таблиця 11) [122].

Таблиця 11

Кількість свідоцтв, виданих протягом 60 – 80-х рр. XIX ст. купцям I та II гільдій Таврійської губернії на право вести торгівлю

I гільдія	II гільдія					
	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас	Всього
35	—	—	344	738	676	1.793

З плином часу кількість людей, які займалися торгівлею на півострові зростала, й у 1897 р. (згідно з переписом) в Криму налічувалося вже 4.936 купців всіх гільдій. За національністю серед них були: українці та росіяни – 32,8 %, татари – 19,7 %, вірмени – 10,6 %, греки – 4,6 %, німці – 2,6 %, інші – 3,5 %[123].

Ряд великих міст півострову (таких як Сімферополь, Керч, Євпаторія, Севастополь та ін.) становилися великими торговельними центрами. Значна кількість залізниць сполучала основні міста і порти з центром країни. Це посилювало розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Через два головних порти – Севастополь та Феодосію – за межі Російської імперії вивозився хліб не тільки вирощений на півострові, але й той, що доставлявся з північних повітів

Таврійської губернії та з усієї України. На початок ХХ ст. звідси вивозилося за кордон до 25 млн. пудів пшениці щороку [124].

Але з портів Криму вивозили не лише пшеницю. Так, відповідно до Інформаційно-статистичного огляду промисловості Росії від 1883 р., наприкінці ХІХ ст. через порти Чорного та Азовського морів здійснювалася дуже жвава торгівля. З даних таблиці 12 видно, що саме вивозилося за межі Кримського півострову [125].

Таблиця № 12

Список товарів, що вивозилися з Криму

Назва товару	Кількість	Ціна в рублях
Лісовий товар	4.935.963 пуд.	1.480.789
Дерев'яні вироби	6.155 пуд.	16.008
Рогожа	1.644 шт. (411 пуд.)	200
Кора деревна	733 пуд.	73
Смола	23 бочки (230 пуд.)	287
Скипидар, терпентин та ін.	3.178 пуд	6.536
Дьоготь	61 пуд.	98

Початок Першої світової позначився на стані економіки краю. Із вступом у війну Туреччини, яка була союзницею Німеччини, Крим перетворився на прифронткову зону. 29 жовтня 1914 р. німецькі і турецькі кораблі напали на чорноморські порти, обстріляли гавані Севастополя і Феодосії. Це призвело до того, що у військових діях виявився задіяним Чорноморський флот. Кримський півострів став важливою базою постачання армії, яка діяла на турецькому фронті. Звідси на фронт морем перевозилися війська, військова техніка, спорядження [126]. У містах та курортах Криму розміщувалися численні шпиталі.

З початком війни було мобілізовано і відправлено на фронт велику кількість мешканців півострова. Тому багато підприємств закрилося, чимало через нестачу сировини та палива скорочувало обсяг виробництва. На повну потужність працювали лише ті, що виконували воєнні замовлення. З діючих підприємств наприкінці 1916 р. працювали виключно на війну 73,3 % робітників і тільки 26,7 % були зайняті мирними галузями промисловості [127].

Мобілізація призвела до того, що набагато скоротилися посівні площі. На третій рік війни недосів складав одну третину посівної площі. Негативно відображалося на селянстві виконання різного роду військових повинностей та постачання: мобілізація конів, постачання рогатої худоби. За 1917 р. Крим повинен був дати для армії понад 200 тис. голів крупної рогатої худоби, овець та свиней [128].

17 липня 1915 р. міністр внутрішніх справ Маклаков видав наказ “Про заборону вивозу продуктів”, яким, між іншим, заборонялося вивозити продукти з однієї губернії в іншу. Цей наказ мав для економіки країни досить сумні наслідки, як і деякі інші заходи уряду щодо послаблення продовольчої кризи (наприклад, такі, як встановлення адміністративною владою такс) і цілком порушував плани використання продуктів і можливостей різних губерній. У своїх спогадах голова Державної Думи М.Родзянко зазначав, що: “...Особливо дратувало всіх заборона вивозити з губернії в губернію. Через цю міру, в одних місцях утворювався надлишок продуктів, а в інших нестача, а траплялося і так, що поміщики, що мали маєтки в різних губерніях, не могли перевозити для посівів власне зерно. Коли я доповідав про ці обставини государю, він вислухав, але, мабуть, не звернув особливої уваги” [129].

У своїй книзі “До історії класової боротьби в Росії” В.Граве з цього приводу писав: “Селяни і землевласники у виробляючих районах не могли перекинути продукти в споживаючі райони, і, унаслідок цього, ціни на продукти сільського господарства були не тільки низькі, але за них, крім папірців, селяни на міському ринку могли набути лише обмеженої кількості необхідних для їхнього господарства товарів. Погрози голоду в містах і припинення постачання армії змусили уряд до декретування продовольчої розверстки” [130].

До того ж в Криму в 1916 р. був неврожай. Так, по наявним даним валовий збір зернопродуктів по Таврійській губернії в 1916 р. був наступним: продовольчих продуктів 73.009.926 пуд., кормових – 62.558.692 пуд., а усього – 135.568.622 пуд. Витрата цих продуктів для внутрішнього споживання виражалася в наступних цифрах: продовольчих продуктів 32.351.558 пуд., кормових – 27.398.302 пуд., усього – 57.749.910 пуд. Ці цифри відносяться до всієї Таврійської губернії, тобто в Криму не тільки не було надлишків, а не вистачало й свого хліба, і було потрібно ввести ще біля 3 млн. пуд [131].

В зв’язку з цим ціни на продовольство та промислові товари піднялися порівняно з довоєнними. Вартість хліба піднялася більше ніж в 3 рази, ціна на м’ясо – в 4,5 рази, на масло – в 5 разів, на картоп-

лю – в 10 разів, на взуття – в 7 разів і т.п. [132]. Це спричинило зростання настроїв невдоволення серед місцевого населення. На початку 1917 р. начальник губернського жандармського управління доповідав губернатору, що таке невдоволення висловлюється як робітниками, так й селянами Криму, і “немає впевненості в непорушенні місцевими військами службового обов’язку на випадок виникнення в губернії народних заворушень” [133].

Таким чином протягом всього часу перебування Кримського півострова (як складової частини Таврійської губернії) у складі Російської імперії кількісний склад його населення постійно змінювався за рахунок еміграції місцевого, корінного населення та переїзду нових переселенців з інших губерній країни. У господарсько-економічному відношенні вся Таврійська губернія взагалі, і Кримський півострів, зокрема, являли собою аграрний край, на території якого знаходилися невеликі промислові центри. Основними центрами зосередження промисловості були Сімферополь і Керч. Менша частина підприємств знаходилася в Сімферополі та Феодосії. Характерною особливістю промисловості Криму було переважаання дрібних підприємств. У їхнє число входили парові млини, ковалі, чавуноливарні, цегельні, черепичні і гончарні виробництва, вапняні, борошномельні, масло-робні, шкіряні, миловарні і рибні заводи, макаронні фабрики й інші. Велика частина промисловості носила напівкустарний характер і була подана ремісничими майстернями. Півострів жив переважно завдяки торгівлі з іншими регіонами імперії. Після того, як з початком Першої світової війни розміри торгівлі суттєво скоротилися, стан сільського господарства і промисловості півострова призвів до того, що серед місцевого населення склалися об’єктивні передумови для невдоволення.

1. Омельченко М. Зовнішні атрибути Криму (1918-1992 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. – Випуск 10. У 2-х чч. Частина перша: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2000. – С.248.

2. Державний архів Автономної Республіки Крим (Далі – ДААРК). – Ф.535. – Оп.1. – Спр.835. – Арк.1, 7.

3. Там само. – Спр.829. – Арк.10.

4. Гейсман П.А., Дубровский А.Н. Граф Пётр Иванович Панин (1721-1789). – СПб., 1897. – С.57.

5. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., Мысль, 1992. – С.269.

6. Соловьёв С. История падения Польши. – М., 1863. – С.163- 166.

7. Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. I. – СПб., 1879. – С. 385. Приложение VII.
8. Соловьёв С. Вказана праця. – С.165.
9. Григорович Н. Вказана праця. – С.444. Приложение XI.
10. Данильченко О.О. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. // Історичні зошити. – К., Інститут історії України, 1993. – С.6.
11. Озенбашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар. // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. – Казань, 1992. – С. 69-70.
12. Крымская АССР // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 35. – М., 1937. – С.308.
13. Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – начале ХХ века (численность, структура, география) // История СССР. – 1984. – № 4. – С.43.
14. Там само. – С.46.
15. Крымская АССР // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 35. – С.307.
16. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. Ч.1. – Симферополь, Крымиздат, 1951. – С.105.
17. Возгрин В.Е. Вказ. праця. – С.286.
18. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860 – 1890 гг. (Историко-экономическое исследование). – Черкаassy, “Сияч”, 1993. – С. 247.
19. Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер (Трагедия Крыма. Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа // Составители: Исмаил Асан-оглу Керим, Мерьем Ахмет-кызы Озенбашлы. – Симферополь, 1997. – С.7-8.
20. Мочанов А.Е. Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством. – Симферополь, 1929. – С.61; Возгрин В.Е. Вказана праця. – С. 288.
21. Возгрин В.Е. Вказана праця. – С.279.
22. Ульяницкий В.А. Документы о конференциях на конгрессе в Бухаресте 1772 г. // Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке. – М., 1883. – С.158.
23. Бойко Я.В. Вказана праця. – С.249.
24. Возгрин В.Е. Вказана праця. – С.432.
25. Там само. – С.333.
26. Там само.
27. Крымская АССР. // Большая Советская Энциклопедия. Т.35. – С.308; Возгрин В.Е. Вказана праця. – С.310.
28. Тотлебен Э.И. О выселении татар из Крыма в 1860 г. // Русская старина. – Т.78. – 1893. – Июнь. – С.537.

29. Къырым фаджисы... – С. 54-55.
30. Озенбашлы А. Вказана праця. – С.71.
31. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К., 1999. – С.174; Брук С.И., Кабузан В.М. Вказана праця. – С.52; Бойко Я.В. Вказана праця. – С.61.
32. Къырым фаджисы... – С. 54.
33. Возгрин В.Е. Вказана праця. – С. 334.
34. Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. – К., Україна, 1991. – С.33.
35. Крымская АССР // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 35. – С. 309.
36. Див. Таблицю з праці: Брук С.И., Кабузан В.М. Вказана праця. – С.48-49.
37. Бойко Я.В. Вказана праця. – С.117.
38. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К.: Наукова думка, 1965. – С.117-118.
39. Бойко Я.В. Вказана праця. – С. 254.
40. Щербань Н. Переселение крымских татар // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. – Казань, 1992. – С.38.
41. Бойко В.Я. Вказана праця. – С.46.
42. Усов С.А. Историко-экономический очерк Крыма. – Симферополь, 1925. – С. 52; Тотлебен Э.И. Вказана праця. – С. 543; Возгрин В.Е. Вказана праця. – С. 336.
43. Таблица складена на основі праці: Яцунский В.К. Изменения в размещении населения европейской России в 1724-1916 гг. // История СССР. – 1957. – № 1. – С. 204.
44. Таблица складена за матеріалами книги: Бойко Я.В. Вказана праця. – С. 167, 168, 176.
45. Лугова О.І. Вказана праця. – С.116; Бойко Я.В. Вказана праця. – С. 50-51.
46. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. Ч.1. – С.147; Волошинов Л. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – Симферополь, 1960. – С.14.
47. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. – Т. ХLI. Таврическая губерния. – С.V.
48. Там само. – С. V, 3, 94.
49. Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., Основи, 1994. – С. 88.
50. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч.1. – С.147.
51. Брук С.И., Кабузан В.М. Вказана праця. – С.54.
52. Возгрин В.Е. Вказана праця. – С.355.
53. Фирдевс И. Влияние революции 1905 г. на национально-освободительное движение крымских татар // Революция в Крыму. – 1925. – № 2 (6). – С. 27.

54. Золотарёв Д.Ю. Из истории эмиграции крымских татар в Турцию в начале XX века. // Проблемы политической истории Крыма. – Выпуск первый. – Симферополь, 1996. – С. 10.
55. Брук С.И., Кабузан В.М. Вказана праця. – С.56.
56. Возгрин В.Е. Вказана праця. – С.382.
57. Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. – С. 33.
58. Къырым фаджиасы... – С.6-7.
59. ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 1006. – Арк. 40.
60. Там само. – Арк. 159.
61. Кащенко С.Г. Положение немецкого населения в Крыму в годы первой мировой войны. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – 1994. – № 7. – С. 55-56.
62. ДААРК. – Ф.26. – Оп. 3. – Спр.1026. – Арк.19.
63. Кащенко С.Г. Вказана праця. – С.60.
64. Гарчев П.И., Кононенко Л.Т., Максименко М.М. Республіка Таврида. – К., 1990. – С. 6-7.
65. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. Ч.2. Симферополь, Крымиздат, 1957. – С. 7 – 8, 12.
66. Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. – С. 34.
67. ДААРК. – Ф. – П.150. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.4.
68. Таблица складена за допомогою даних зі статті: Яцунский В.К. Изменения в размещении населения европейской России в 1724 – 1916 гг. // История СССР. – 1957. – № 1. – С.211, 212, 215.
69. Крым. Путеводитель. – Симферополь, 1914. – С.364.
70. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997. – С.7.
71. Крым. Путеводитель. – С. 284.
72. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916-1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции // История СССР. – 1961. – № 6. – С. 103, 108, 114.
73. Таблица складена на основі праці: Бойко Я.В. Вказана праця. – С. 232.
74. Фортунатов А. Итоги экономического исследования России. По данным земской статистики. Т. I. Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства. Крестьянская община. – М., 1892. – С. IV - V.
75. Волошинов Л. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – С.15- 16.
76. Южные Ведомости. – 1917. – 6 июля.
77. Губенко Г.И. Крестьянское движение в Таврической губернии // Труды Крымского краеведческого музея. – Симферополь, 1961. – С. 14.
78. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. – С. 8.
79. Лугова О.И. Вказана праця. – С. 36.
80. Бойко Я.В. Вказана праця. – С.55; Янсон Ю. Опыт статистического исследования. – С.101-102.

81. Лугова О.І. Вказана праця. – С.84; Якименко Н.А. Аграрные миграции в России (1861-1917 гг.) // Вопросы истории. – 1983. – № 3. – С. 30-31.
82. Лугова О.І. Вказана праця. – С.57.
83. Бойко Я.В. Вказана праця. – С.137.
84. Возгрин В.Е. Вказана праця. – С.349.
85. ДААРК. – Ф.-Р. 1000. – Оп. 4. – Спр.19. – Арк.54.
86. Історія міст і сіл Української РСР. – Кримська обл. – К., 1974. – С. 26.
87. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. – С.8; Крым. Путеводитель. – С. 304.
88. ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк.1.
89. Бойко Я.В. Вказана праця. – С. 45-46.
90. Там само. – С.243.
91. Лугова О.І. Вказана праця. – С.48-49.
92. Кущенко Г.А. Сельское хозяйство Крыма. – Симферополь, 1924. – С.10.
93. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч.1. – С.151.
94. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. – С.8.
95. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч.1. – С.198.
96. Таблица взята з джерела: Лугова О.І. Вказана праця. – С. 37.
97. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. – С. 8.
98. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч.1. – С.198.
99. Волошинов Л.И. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – С. 10.
100. Историко-статистический обзор промышленности России. / Под ред. Д.А.Тимирязева. Том I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. – СПб., 1883; Часть II. – С. 44-45.
101. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч.1. – С.198.
102. Историко-статистический обзор промышленности России. Том I. Часть I. – С.116.
103. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. – С.9.
104. Историко-статистический обзор промышленности России Том I. Часть I. – С.118.
105. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч.1. – С.198.
106. Кущенко Г.А. Сельское хозяйство Крыма и его баланс. – С. 21.
107. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч.1. – С.198-199.
108. Там само. – С.198.
109. Там само. – С.107.
110. Там само. – С.151, 198.
111. Кущенко Г.А. Сельское хозяйство Крыма и его баланс. – Вклейка. Таблица № 18.
112. Лазанська Т. Вказана праця. – С. 253.
113. Лугова О.І. Вказана праця. – С. 28.

114. Таблиця складена автором за матеріалами фондів Державного Архіву Автономної Республіки Крим (ДААРК). – Ф.-П-150. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9-14, 43-46, 56-58.
115. Історія міст і сіл Української РСР. – Кримська обл. – С. 27.
116. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч.1. – С.196.
117. ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.4.
118. Волошинов Л.И. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – С.9-10.
119. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська обл. – С.33.
120. Волошинов Л.И. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – С. 11.
121. Лазанська Т. Вказана праця. – С.78-79.
122. Таблиця взята з джерела: Лазанська Т. Вказана праця. – С. 79.
123. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. Ч.1. – С.204.
124. Там само. – С.156.
125. Историко-статистический обзор промышленности России. Том I. Часть I. – С.218-219.
126. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська обл. К., 1974. – С.33.
127. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. Ч.2. – С.6
128. Там само. – Ч.2 - С.7.
129. Родзянко М.В. Крушение Империи. – Л.:Прибой, 1927. – С.106-107, 244-245.
130. Там само. – С.245.
131. ДААРК. – Ф.П. 150. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.4 - 4 зв.
132. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч.1. – С. 208.
133. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська обл. – С. 34.

С.І. Печенюк

УДК 94 (477)625.1/5.,19”

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ: ЕПОХА ПАРОВОЗІВ (ПОЧАТОК ХІХ ст.)

Висвітлюється процес становлення і розвитку одного з видів транспорту, зокрема залізниць, які відіграли важливу роль під час промислового перевороту. Саме використання принципово нового виду рухомої сили – парового двигуна дало назву тяговим машинам – “паровози”.

Освещается процесс становления и развития одного из видов транспорта, а именно – железных дорог, которые сыграли важную роль во время промышленного переворота. Именно использование принципиально нового вида движущей силы – парового двигателя дали название тяговым машинам – “паровозы”.